
سازمان اداری خوارزمشاهیان

هوشنگ خسرویگی

فرهنگستان زبان و ادب فارسی

نثر آثار / تهران ۱۳۸۸

سازمان اداری خوارزمشاهیان

تألیف: هوشنگ خسروییگی

ویراستار: آذر کلهر

نسخه پرداز: شیدا قدوسی

مدیر فنی چاپ: حمیدرضا دمیرچی

چاپ اول: ۱۳۸۸

شماره: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۷۰۰۰۰ ریال

لیتوگرافی: پرشین گرافیک چاپ و صحافی: نماه

شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۷۵۳۱ - ۹۲ - ۴

ISBN: 978 - 964 - 7531 - 92 - 4

نشانی: تهران، بزرگراه حقانی، بعد از ایستگاه مترو،

مجموعه فرهنگستانها، فرهنگستان زبان و ادب فارسی

صندوق پستی: ۶۳۹۴ - ۱۵۸۷۵

تلفن: ۸۸۶۲۲۳۹۰۲۸ (۰۲۱)؛ دورنگار: ۸۸۶۴۲۵۰۰ (۰۲۱)

وبگاه (وبسایت): www.persianacademy.ir

حق چاپ محفوظ است.

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه

عنوان و نام پدیدآور

مشخصات نشر

مشخصات ظاهری

شابک

وضعیت فهرست نویسی

یادداشت

یادداشت

موضوع

شناسه افزوده

رده بندی کنگره

رده بندی دیویی

شماره کتاب شناسی ملی

خسروییگی، هوشنگ

سازمان اداری خوارزمشاهیان / هوشنگ خسروییگی.

تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۸.

۳۲۶ ص.

۷۰۰۰۰ ریال: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۷۵۳۱ - ۹۲ - ۴

فیبا

کتابنامه: ص. ۲۷۷ - ۲۹۷

نمابه

ایران - تاریخ - خوارزمشاهیان، ۴۷۰ - ۶۲۸ ق

فرهنگستان زبان و ادب فارسی

۱۳۸۸ س ۲ ص ۸۷۵ / DSR

۹۵۵/۰۵۵

۱۹۷۵۷۰۱

فهرست مطالب

هفت	مقدمه
۱	فصل اول: ارزیابی منابع خوارزمشاهیان
۲	۱-۱- تاریخ‌های عمومی
۷	۲-۱- تاریخ‌های سلسله‌ای
۲۰	۳-۱- تاریخ‌های محلی
۲۳	۴-۱- متون جغرافیایی
۲۴	۵-۱- منشآت و فرامین
۲۹	۶-۱- سایر منابع
۳۸	۷-۱- پژوهش‌ها و نگاشته‌های جدید
۵۳	فصل دوم: خلیفه عباسی و سلطان خوارزمشاهی
۵۳	۱-۲- خوارزمشاهیان و منشور سلطنت
۷۰	۲-۲- مقام سلطان
۸۷	۳-۲- سلطان و رعیت
۹۹	فصل سوم: دربار خوارزمشاهیان
۹۹	۱-۳- تشکیلات دربار
۱۰۶	۲-۳- امرای مقرب
۱۳۴	۳-۳- خدمه دربار
۱۴۳	۴-۳- ندیمان و همنشینان سلطان

۱۵۸	فصل چهارم: تشکیلات دیوانی خوارزمشاهیان
۱۵۸	۱-۴- وزارت
۱۸۴	۲-۴- سازمان مالی و اداری خوارزمشاهیان
۲۱۹	۳-۴- نظام ایالات
۲۶۰	فرجام سخن
۲۷۷	کتابنامه
۲۹۹	فهرست مناصب و اصطلاحات اداری
۳۰۶	فهرست اشخاص و خاندان‌ها
۳۲۲	فهرست اماکن

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

منابع موجود از دوره خوارزمشاهیان بسیار اندک است. این امر نه به آن دلیل است که نوشته‌ای وجود نداشته و یا مورخان و نویسندگان نسبت به نگاشتن رویدادها اقدام نکرده‌اند، بلکه به نظر می‌رسد به آن دلیل است که بسیاری از آثار نوشته‌شده، بر اثر ایلغار مغول از بین رفته است. گزارش ابعاد فاجعه ویرانی‌های ناشی از حمله مغول توسط اندک منابع موجود و یا آثاری که سال‌ها پس از حمله مغول تدوین شده‌اند، به دست ما رسیده است.^۱

در این فاجعه، طبیعی می‌نماید که بسیاری آثار و دست‌نوشته‌ها نیز به غرقاب حوادث گرفتار آیند. به همین لحاظ حمله مغول نه تنها موجب محو بسیاری آثار مادی شد، بلکه در نابودی فزونی از آثار فرهنگی این ملک، نیز مؤثر بود. همچنین بسیاری از نویسندگان یا قلم‌به‌دستانی که خود شاهد حوادث و وقایع دوره خوارزمشاهی بودند، در حمله مغول به تیغ شمشیر و بلا گرفتار آمدند. اهمیت این موضوع آنجا فزونی می‌یابد که درمی‌یابیم بسیاری از این افراد از شخصیت‌های دیوانی و کاربه‌دستان اداری حکومت خوارزمشاهیان بوده و هریک می‌توانسته‌اند ذخیره ارزشمندی از اطلاعات

۱. جوینی، ص ۷۵/۱؛ قیس رازی، ص ۹؛ ابن‌اثیر، ص ۱۴۰/۲۶؛ و

حکومت خوارزمشاهیان را برای ما به یادگار نهند. به نوشته نسوی در زمان سلطان جلال‌الدین، کسی که بتواند شرح احوال سلطان را بنویسد یافت نمی‌شد.^۱ همچنین این حدس آنجا افزون می‌شود که درمی‌یابیم، اندک آثار بااهمیت باقی‌مانده نیز حاصل قلم گروهی از این اندیشمندان بوده که جان به سلامت به در برده‌اند. از جمله نسوی که همراه سلطان جلال‌الدین به آذربایجان و سپس به آناتولی گریخت و یا نجم‌الدین رازی که حتی خانواده را نیز رها ساخت و به غرب رفت، هم‌چنین قیس رازی در شیراز سکنی گزید؛ و گروهی نیز شانس آنان را یاری کرد و به طریقی خود را به خدمت فاتحان رساندند. برخی آثار باقی‌مانده دیگر نیز حاصل کار نویسندگانی است که خود با فاصله طولانی از قلمرو خوارزمشاهیان می‌زیستند. بر همین اساس، پژوهش در مورد خوارزمشاهیان و به‌خصوص تشکیلات اداری آن، صعب و دشوار و مستلزم کنکاش طولانی و دقیق در کلیه آثار است که حتی به نوعی احتمال اندک وجود اطلاعات در آنها می‌رود. هدف این بررسی شناخت نظام اداری خوارزمشاهیان به عنوان آخرین حکومت قدرتمند پیش از حمله مغول است.

دودمان خوارزمشاهیان از خاندان‌های ترک‌نژادی بودند که به‌صورت برده وارد دنیای اسلام شدند. مؤسس خاندان خوارزمشاهی برده‌ای ترک بود که به دربار سلجوقیان راه یافت و توانست پایه‌های اولیه تشکیل یک امپراتوری بزرگ را بنا سازد. بلکاتکین غلامی از غرجستان، به نام نوشتگین غرجه، خریده بود. این غلام به‌واسطه کفایت و هوشیاری به مقامی بالا در حکومت سلجوقیان رسید. تا آنجا که یکی از ارکان مهم حکومت سلجوقیان شد و منصب طشت‌داری به او واگذار شد. درآمد خوارزم در آن روزگار برای اداره طشت‌خانه دربار در نظر گرفته شده بود. همچنان که درآمد خوزستان برای اداره جامه‌خانه منظور گردیده بود. بدین لحاظ انوشتگین به‌عنوان حکمران خوارزم نیز منصوب گردید و عنوان شحنة خوارزم یافت.

۱. سیرت جلال‌الدین مینکبرنی، ص ۶.

پس از مرگ انوشتگین، فرزند وی قطب‌الدین محمد از طرف امیرداد حبشی نماینده برکیارق در خراسان، مقام خوارزمشاهی یافت و به‌عنوان ملک تابع سلجوقی تا پایان عمر برخوارزم فرمانروا بود و در طی منازعات جانشینی در مغرب و مشرق ایران، بارها در کنار سلطان محمدبن ملک‌شاه و سلطان سنجر سلجوقی جنگید.

فرزند وی علاءالدین آتسز منشور حکومت خود را از سلطان سنجر دریافت داشت. گرچه آتسز در طول حیات خویش نشان داد که هدف او استقلال خوارزم است، اما علی‌رغم تمام تلاشش در سال ۵۵۱ ق با عنوان دست‌نشانده سلجوقیان درگذشت. وی گرچه نتوانست استقلال خوارزم را به‌دست آورد، اما این امکان را یافت که شالوده‌های حکومتی بزرگ را پی‌ریزی نماید. جانشینان او با این مصالح، توانایی این را یافتند که امپراطوری وسیعی را بنیان نهند.

با شروع زمامداری ایل ارسلان، سیاست‌های استقلال‌طلبانه فرزندان انوشتگین وارد مرحله‌ای جدید گردید. با ضعفی که به‌واسطه حمله غزان، عارض حکومت سنجر گردیده بود و به دنبال آن مرگ سلطان سنجر، این امکان را برای ایل ارسلان فراهم آورد که بتواند گام‌های اساسی در تحقق آرزوهای پدر بردارد و پس از مرگ ایل ارسلان فرزندش تکش جانشین او شد.

سلطان علاءالدین تکش در ابتدای سلطنت خود در یک دوره منازعات درون خاندانی، با برادرش سلطان‌شاه درگیری‌هایی داشت و سرانجام سلطان تکش توانست قدرت خود را در خراسان و مرکز ایران استقرار بخشد، وی با حل مسئله قدرت‌طلبی برادرش، توانست به‌طور کامل اداره امپراطوری خوارزمشاهی را به‌دست گیرد. او این پیروزی را طی مراسمی جشن گرفت و در روز سه‌شنبه هیجدهم جمادی‌الاول ۵۸۵ ق در رادکان توس به تخت سلطنت جلوس و آغاز حکومت رسمی خود را اعلان کرد.

سلطان تکش با شکست طغرل سوم سلجوقی، سلاله سلجوقیان عراق را از میان برد و حوزه متصرفات خود را به داخل ایران گسترش بخشید و بدین ترتیب فرزندان انوشتگین توانستند به آرزوهای دیرینه خود جامه عمل بپوشانند.

با مرگ سلطان تکش، قطب‌الدین محمد برجای پدر نشست و توانست با حذف قدرت غوریان و نیز تثبیت قدرت خود در نواحی متصرفی و توسعه ارضی این سرزمین‌ها، امپراطوری خوارزمشاهی را به اوج قدرت برساند. با این حال عمر این امپراطوری مستعجل بود. امپراطوری خوارزمشاهی آخرین حکومت مقتدر مسلمان پیش از حمله مغول در ایران بود و به تعبیر جوزجانی «ختم سلاطین اسلام شدند».

هوشنگ خسرویگی

عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور